

ДОСВІД НЕПРОСТОГО СУСІДСТВА: ЕПІЗОДИ З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ УКРАЇНЦІВ ТА ЄВРЕЇВ ВОЛИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Михайло ДОВБИЩЕНКО

orcid.org/0000-0001-9426-0652

доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник
відділу історичних пам'яток та культурної спадщини НДІУ

Анотація. Статтю присвячено проблемі відносин та соціальної взаємодії українських громад (передусім міщан і селян) з єврейським населенням Волинського воєводства першої половини XVII ст. Звернено увагу на актуальність об'єктивного аналізу цієї проблеми з огляду на хибні стереотипи про глибокі традиції українського антисемітизму та недостатню увагу вітчизняних науковців до вивчення досвіду соціальної взаємодії іудеїв і християн Волині литовсько-польської доби. Проаналізовано найважливіші дослідження й публікації, в яких започатковано розв'язання проблеми, підкреслено пріоритетні напрямки подальших студій, пов'язаних з цією тематикою.

Порушено питання про специфіку конфліктів між християнами та іудеями Волині. При цьому наголошено, що конфліктних ситуацій, пов'язаних саме з національно-релігійними непорозуміннями, виявлено порівняно небагато. Водночас у низці випадків їхній аналіз дає можливість отримати (як фонову інформацію) відомості про співпрацю представників християнських та іудейських громад.

Проаналізовано чотири епізоди з історії українсько-єврейських взаємин, які засвідчували співпрацю представників цих громад у реаліях повсякдення Волині першої половини XVII ст. Зокрема, відзначено практику запрошень українських міщанок і селянок до єврейських родин годувальницями немовлят; при цьому наголошено, що згадана співпраця мала давню історію й практикувалася на Волині попри виразну заборону в II Литовському статуті. Розглянуто також випадки реакції українських селян і міщан у кризових ситуаціях, коли їхніми зусиллями євреїв було врятовано від грабіжників та юрби, що мала намір вчинити самосуд.

Дослідження дало можливість підтвердити уже заявлений у працях вітчизняних дослідників факт розмитості національно-релігійних кордонів між євреями й українцями в умовах повсякдення першої половини XVII ст. Це знаходило підтвердження не лише на прикладі комунікації євреїв зі шляхтою, але й на рівні інших станів, а саме міщан і селян. Підкреслено, що міф про системний антисемітизм українців не знаходить підтвердження в джерелах, тому дослідження реальних конфліктів українців і євреїв потребують нових підходів.

Ключові слова: українсько-єврейські стосунки; Волинь; литовсько-польська доба; соціальна взаємодія.

THE EXPERIENCE OF DIFFICULT NEIGHBOURHOOD: EPISODES FROM THE HISTORY OF SOCIAL INTERACTION BETWEEN UKRAINIANS AND JEWS OF VOLYN IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

Mykhailo DOVBYSHCENKO

Doctor of Historical Sciences, associate professor,

senior research fellow of the Department of the Historical Sites and Cultural Heritage of RIUS

© Довбищенко М.

Annotation. *The article deals with the problem of relations and social interaction between Ukrainian communities (primarily burghers and peasants) and the Jewish population of the Volyn Voivodeship in the first half of the 17th century. The author pays attention to the relevance of an objective analysis of this problem in view of false stereotypes about the deep traditions of Ukrainian anti-Semitism and the insufficient attention of domestic scientists to the study of the experience of social interaction between Jews and Christians in Volyn during the Lithuanian-Polish era. The most important studies and publications, in which the solution of the problem was initiated, were analysed, and the priority directions of further studies related to this topic were highlighted.*

The article raises the issue of the specifics of conflicts between Christians and Jews in Volyn. At the same time, it was emphasised that relatively few conflict situations related to national-religious misunderstandings were found. At the same time, in a number of cases, their analysis makes it possible to obtain (as background information) information about the cooperation of representatives of the Christian and Jewish communities.

Four episodes from the history of Ukrainian-Jewish relations were analysed, which testified to the cooperation of representatives of these communities in the realities of everyday life in Volyn in the first half of the 17th century. In particular, the practise of inviting Ukrainian burghers and peasant women to Jewish families as wet nurses was noted; at the same time, it was emphasised that the mentioned cooperation had a long history and was practised in Volyn despite an explicit prohibition in the II Lithuanian Statute. Cases of the reactions of Ukrainian peasants and burgers in crisis situations, when Jews were saved from robbers and a mob that intended to commit lynching by their efforts, were also analysed.

The research allowed confirming the fact that the national-religious boundaries between Jews and Ukrainians were blurred in the everyday conditions of the first half of the 17th century, which had already been stated in the works of domestic researchers. This was confirmed not only by the example of the communication of Jews with the nobility but also at the level of other classes, namely burghers and peasants. It was emphasised that the myth of the systemic anti-Semitism of Ukrainians is not confirmed in the sources, so the study of real conflicts between Ukrainians and Jews requires new approaches.

Key words: *Ukrainian-Jewish relations; Volyn; Lithuanian-Polish era; social interaction.*

Постановка проблеми та її зв'язок з науковими і практичними завданнями. Проблеми українсько-єврейських стосунків на Волині литовсько-польської доби поки що не були всебічно висвітлені в працях вітчизняних науковців. Водночас ґрунтовне дослідження цієї наукової теми досить актуальне, оскільки вакуум відповідних наукових розвідок є однією з причин поширення стереотипів про непросте сусідство українців та євреїв протягом століть спільної історії. Так, у роботах окремих єврейських авторів поширена версія про високий рівень антисемітських настроїв українців, які мають «довгу і криваву» історію. Наприклад, у працях авторитетного в США та

в багатьох країнах світу рабина і професора Йосифа Телушкіна акцентується на тому, що козаки гетьмана Богдана Хмельницького вбивали євреїв, причому ці події прирівнюються до Голокосту ХХ ст., а постать самого гетьмана – до особи Адольфа Гітлера. Автор проводить паралелі між антисемітизмом українців та расизмом німецьких нацистів, і це, на жаль, є першою інформацією про Україну для багатьох свідомих євреїв за кордоном [7, с. 167, 199, 297]. Звичайно, історія сусідства українців та євреїв не була безхмарною; вона мала драматичні, навіть трагічні сторінки. Проте причини міжнаціональних та міжрелігійних конфліктів необхідно досліджувати в

контексті суспільних, політичних і економічних відносин конкретної історичної доби. При цьому важливо приділяти увагу не лише аналізу конфліктів, але й досвіду соціальної комунікації євреїв та українців, які століттями жили поруч і не могли уникнути співпраці. На нашу думку, глибше й усебічніше це питання можна висвітлити на прикладі повсякдення конкретних людей, адже саме людина є головним предметом історії [1, с. 21–25].

Аналіз останніх джерел і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Отже, тема соціальної взаємодії між християнами та іудеями Волині литовсько-польської доби порівняно нещодавно стала об'єктом студій вітчизняних науковців. Уперше на концептуальному рівні цю тему порушила Наталія Старченко в статті «Євреї на Волині в концe XVI – першої треті XVII в.: некоторые наблюдения над непростым соседством». Авторка висвітлювала проблеми вирішення міжетнічних конфліктів, досліджувала поділ суспільства на «свій-чужий» та роль етнічних і релігійних чинників у цьому поділі. Слід зазначити, що соціальна взаємодія між християнами й іудеями Волині висвітлювалася передусім на прикладах активної економічної співпраці, яка в повсякденному житті робила межі між цими етнорелігійними групами достатньо умовними. В контексті цього згадувалися факти служби євреїв у магнатів розпорядниками грошей і майна; наголошувалося на ролі євреїв як орендарів та кредиторів, посередників у реалізації товарів тощо. Насамкінець авторка зробила висновок: «...часто не разница вероисповедания, а практический интерес определял формирование стратегий

солидарности, о чем свидетельствуют судебные дела, которые вела шляхта между собой в защиту своих «неверных» слуг и подданных» [5, с. 102].

Важливим внеском у дослідження проблеми соціальної взаємодії українців та євреїв стала також стаття Андрія Заяця «“Єврейське” щастя: як волинський єврей Маєр Давидович збирав свій капітал». Автор реконструював життєвий шлях єврея з волинського села Колки – успішного фінансиста й комерсанта, який на вершині свого успіху оперував великими капіталами і тримав в оренді містечка та цілі волості. Його діловими партнерами були шляхтичі, магнати й князі, а господарську активність Маєра Давидовича забезпечувала ціла команда досвідчених волинських адвокатів. Автор статті переконливо спростовував міф про пригноблений стан євреїв в українському суспільстві кінця XVI – першої половини XVII ст. й підкреслив умовність міжстанових, міжетнічних і міжрелігійних розмежувань на Волині литовсько-польської доби [3, с. 255–274].

Дослідження Наталії Старченко та Андрія Заяця є, без сумніву, важливими для розуміння специфіки соціальної взаємодії християн та іудеїв України в конкретну історичну епоху. Проте лишається низка питань, пов'язаних зі згаданою науковою проблемою, які потребують додаткового аналізу. Адже автори досліджували передусім випадки економічної співпраці євреїв і шляхтичів-землевласників. Натомість лишається нез'ясованим питання про подібну співпрацю в межах інших соціальних груп, зокрема про взаємодію євреїв з міщанами й селянами. Адже відомо, що національні та релігійні упередження легше поширюються в середовищі

малоосвічених верств населення; відомо, що саме представники цих соціальних груп мали, на відміну від шляхти, обмежений доступ до освіти. Крім того, важливо встановити, чи завжди подібні зв'язки диктувалися виразним економічним інтересом. Документи, які ми виявили, дають можливість частково прояснити деякі аспекти цієї проблеми й окреслити можливі напрями її подальшого вивчення.

Вважаємо за необхідне також звернути увагу на особливості джерельної бази нашого дослідження. На жаль, джерел, які дали б уявлення про соціальну активність міщан і селян у зазначений історичний період, залишилося небагато. Саме тому нам доводилося збирати відповідну інформацію в актових книгах повітових судів Волинського воєводства, де відклалося чимало справ, що стосувалися цивільних і кримінальних процесів. Наталія Старченко у згадуваній статті слушно зазначила, що актові книги «отражают скорее конфликтную сторону взаимоотношений разных групп населения» [5, с. 92], і це, на думку авторки, ускладнює дослідження співпраці євреїв та українців. Погоджуючись із цим твердженням загалом, зазначимо, що судові справи іноді містять важливу фонову інформацію, яка дає нам прямі або опосередковані дані про взаємодію між представниками цих громад. У результаті ми відібрали кілька сюжетів, які допомагають простежити несподівані аспекти суспільної комунікації представників української та єврейської громад Волині.

Метою статті є визначення ролі українських селян і міщан (станів, соціальна активність яких досить слабо віддзеркалена в джерелах цієї доби) у співпраці між представниками єврейських

та українських громад Волинського воєводства першої половини XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Насамперед коротко згадаємо про особливості матеріалів, які містять дані про конфлікти між євреями та українцями, бо ця інформація прямо стосується теми нашої статті. Опрацювавши кілька сотень актових книг, ми дійшли такого висновку: серед великого масиву документів з історії єврейських громад Волині маємо значну кількість матеріалів, які віддзеркалюють їхні майнові суперечки з українцями, поляками та вірменами. Водночас документів, які свідчили б про недружнє ставлення іудеїв і християн один до одного, ми виявили порівняно небагато. В цьому сенсі солідаризуємося з Наталією Старченко, яка прийшла до подібного висновку [5, с. 92]. Ті ж документи, які мають безсумнівні взаємні національно-релігійні претензії, можна, на нашу думку, поділити на дві умовні групи.

По-перше, це документи, що віддзеркалюють побутові конфлікти, які супроводжувалися бійками й словесними суперечками. Наприклад, 30 жовтня 1618 року луцький єврей Юзеф Шмуклір подав скаргу до Луцького гродського суду з приводу протиправних дій Домахни Семенкової – дружини луцького бурмістра Яна Матвієвича. За свідченням скаржника, ця жінка неспровоковано напала на нього в Луцьку біля замкового мосту. Потерпілий засвідчив, що нападниця передусім «словы ущипъливими жидовъству моему и мъне самому доткливыми зълаявъши» [8, ф. 25, оп. 1, спр. 110, арк. 748], а потім побила його і пошарпала. В результаті з єврея було зірвано шапку й при цьому кудись подівся мішечок з грішми. Правда, потерпілий

поспішив уточнити, що не певен, чи гроші в нього відібрала саме нападниця, чи, може, він їх загубив за інших обставин. На наш погляд, ідеться про типовий особистий конфлікт (поданий у версії постраждалого), що супроводжувався образами, які сьогодні кваліфікували би як вияв побутового антисемітизму.

По-друге, взаємні релігійно-національні образи зустрічаємо в конфліктах між іудеями та християнським духовенством обох обрядів – православними, уніатами, іноді – римо-католиками. Наприклад, 26 червня 1636 року священник Володимирської унійної церкви св. Миколая о. Гордій Богданович звернувся до Володимирського гродського суду зі скаргою на незаконні дії місцевих євреїв. Як засвідчив скаржник, при спробі прибути до замку для сповіді засуджених на смерть злочинців його зустріла біля замкової брами юрба іудеїв. Останні намагалися не допустити священника до ув'язнених, насміхалися зі св. Сакраментів, які він мав при собі, називаючи їх трутизною й чарами, а самого скаржника ображали, називаючи чарівником [4, с. 230–231]. Цей конфлікт, на перший погляд, може свідчити про гостроту релігійного протистояння єврейської та української громад Володимира. Проте в даному разі не варто поспішати з висновками. По-перше, про конфлікт ми знаємо лише зі скарги потерпілої сторони; по-друге, розгадкою причини цього заворушення могла б стати інформація про те, кого саме мав намір сповідати володимирський священник. Якщо припустити, що серед ув'язнених був єврей, який нещодавно прийняв християнство (можливо, навіть уже перебуваючи під вартою, сподіваючись на пом'якшення вироку), тоді реакція іудейської громади

Володимира знайшла б логічне пояснення. Про можливий прояв релігійної нетерпимості, який супроводжувався нападом групи осіб на чолі зі священником на синагогу в Литовижі (під час єврейського весілля), згадувала в статті Наталія Старченко. Хоч авторка утрималася від остаточних висновків щодо цієї події, вона все-таки відзначила «провоцирующую роль в конфликтах служителей церкви» [5, с. 100].

У контексті нашого дослідження важливо, що саме сюжети, пов'язані з конфліктом духовенства з єврейськими громадами, дають нам як фонову інформацію важливі відомості про суспільні комунікації між євреями та українцями. Наприклад, 1616 року одразу двоє духовних, що представляли Римо-Католицьку й Унійну Церкви, виступили зі спільним протестом проти представників місцевої єврейської громади. Ковельський плебан кс. Войтех Ковалківський та настоятель ковельської Воскресенської церкви о. Симеон Овсянникович обурювалися тим, що євреї наважуються християнських жінок «за мамьки детемъ своимъ ховати» [8, ф. 28, оп. 1, спр. 48, арк. 378–379 зв.]. Пізніше, 1646 року, унійний кременецький архіпресвітер о. Федір Дубницький вніс до актових книг Луцького гродського суду протестацію, де сформулював свої претензії у ширшій редакції. Він, зокрема, стверджував, що попри правову заборону євреї важаться слуг і кухарок «веры католицькое набоженъства руського инъ нумеро до кильку сотъ правомъ до хованя заказаное у себе на службу мевати ховати до послугъ вшеляких вере святое повшехное набоженства руського противныхъ заживати. С которых едне з них дети жыдовъские покормомъ своим

белоголовъским яко ведомост мает коръ-
мьят и персями своими живьят» [2, с. 472].

Щоб зрозуміти суть протестацій християнського духовенства східного й латинського обрядів, слід нагадати, що в той час чинне законодавство накладало значні обмеження на певні види діяльності євреїв. Зокрема, в 5-му артикулі 12-го розділу II Литовського статуту нехристиянам (зокрема, євреям) заборонялось, окрім іншого, наймати жінок-християнок годувальницями для своїх немовлят [6, с. 183, 387]. Саме тому отці з Ковеля та кременецький архіпресвітер були обурені, що попри цю заборону євреї залучають жінок-християнок до подібних послуг. Навіть якщо кількість «слуг і кухарок» на службі євреїв, за версією о. Федора Дубницького, була завищена, очевидно, що, незважаючи на заборону й кари, прописані в II Литовському статуті (аж до страти єврея в разі примусу жінки-християнки до подібних послуг [6, с. 183, 387]), українські «кухарки» (міщанки й селянки) нерідко погоджувалися на підробіток, наймаючись годувальницями в єврейські родини. Причому ця традиція була давньою, якщо взяти до уваги, що укладачі II Литовського статуту ще в середині XVI ст. вважали за необхідне внести відповідне положення в основний закон Великого князівства Литовського. Ці факти, на нашу думку, є свідченням лояльних відносин українців і євреїв Волині в реаліях повсякдення першої половини XVII ст. Навіть якщо пояснити ці взаємини матеріальним інтересом (за свої послуги годувальниці мали отримувати плату), то специфіка подібної роботи все-таки не узгоджується зі стереотипами про антисемітизм українців.

Окрім опосередкованих свідчень про співпрацю українців і євреїв, маємо

цілком виразні свідчення про їхню взаємодію не лише на рівні побутового повсякдення, але й у кризових ситуаціях. Документи, які ми знайшли, засвідчують дві події серпня 1619 року, які це яскраво підкреслюють.

Перший сюжет пов'язаний з євреєм Левком, що належав до рабинського збору міста Луцька. Виконавши доручення про збір податку з єврейської громади Дубна, він у супроводі товариша повертався до Луцька. В урочищі Ночниці (між селами Ярославичі та Добрятин) їх перестріла група осіб на чолі з ярославським боярином Остапом Шашком. Юрба поводитись агресивно, й після словесної суперечки Левка повалили на землю і почали жорстоко бити киями; його супутник перелякався та намагався втекти, але його наздогнали й також побили. При цьому єврея Левка було пограбовано – відібрано 100 злотих від побору в Дубні, кільканадцять злотих особистих грошей та золотий перстень. Скаржник зазначив: «И певне бы мене Левка живого не одошли, ажъ килка хлоповъ ярославських, которые до дому ехали, на то набегли, штосмы зараз и ми все ѡсведъчали, которые взявъши нас до села Ярославичъ, тогожь дня то ест перьшого августа в року теперешнем ти-сеча шестьсот девятнадцатого, ѡтвели. Теды тое все урядникови тамошнему ярословицкому пану Серъбинови тотъ бой и мордованъе ѡсведчилиомъ и ѡповедилъ» [8, ф. 25, оп. 1, спр. 114, арк. 201 зв.].

Припускаємо, що інцидент в урочищі Ночниці був спланованим розбоєм осіб, які знали, що євреї везимуть податкові гроші, зібрані в Дубні. При цьому важливим видається той факт, що побиття двох євреїв було припинено зусиллями кількох українських селян,

які випадково стали свідками злочину і втруtilись у конфлікт з нападниками. Понад те, за власним свідченням потерпілого, селяни взяли побитих під захист і відвели їх до с. Ярославичі, де місцевий урядник пан Сербин засвідчив факт побоїв.

Другий сюжет набув драматичніших рис. Єврей-орендар Шмойло, що мешкав у містечку Володимирець, зазнав нападу великої юрби селян із сіл Володимирецької волості. Останні вдерлись у його оселю, пограбували майно, а самого орендаря після жорстокого побиття зв'язали та повели в поле. Там уже стояла шибениця, а нападники, за свідченням потерпілого, мали намір його повісити «без суду и без лица» [8, ф. 25, оп. 1, спр. 114, арк. 218]. Про це володимирецькі міщани негайно повідомили місцевого намісника пана Якова Гарабурду. Останній, не гаючи часу, взяв із собою возного Стефана Дубовецького та двох шляхтичів і виїхав у поле, де очікував розправи зв'язаний орендар Шмойло. За його свідченням, пан Яків Гарабурда «мовил имъ абы с тыми злодейми яко хотели, такъ поступали, а жида менованого скаржучого безправне и и без лица не вешали» [8, ф. 25, оп. 1, спр. 114, арк. 218 зв.]. Взяв слово й возний, який нагадав підданам про кару на їхнього пана в сумі тисячі коп литовських грошей за протиправні вчинки, до яких вдаються його піддані. Рішуча позиція Якова Гарабурди та шляхти, що його супроводжувала, справила потрібне враження на селян. Вони розійшлися, залишивши зв'язаного орендаря під шибеницею. Після цього володимирецький намісник разом зі шляхтою звільнили від пут єврея Шмойла та засвідчили в установленому порядку скоєння щодо нього протиправних дій.

Причини зазначеного конфлікту, який супроводжувався пограбуванням і замахом на вбивство володимирецького орендаря, лишаються до кінця не з'ясованими. Сам потерпілий не був упевнений, чи діяли нападники з власної волі, чи за намовою орендарів їхніх сіл. Припускаємо, що селяни мали до нього конкретні претензії й, з намови третіх осіб, скликали копний суд. Останній, в окремих випадках, справді передбачав смертну кару за правопорушення. Тоді стає зрозумілою фраза намісника, який заявив селянам, що злодіїв вони можуть карати на власний розсуд, а єврея без суду і слідства не мають права вішати. Втім у цьому випадку важливіше інше, а саме – готовність мешканців містечка Володимирець захистити єврея-орендаря від самосуду юрби. І хоча сам потерпілий вважав, що був врятований від смерті завдяки заступництву всемогутнього Бога й зусиллями пана Якова Гарабурди, ми звертаємо увагу, що оперативне реагування місцевої шляхти стало можливим саме завдяки володимирецьким міщанам, які вчасно повідомили володимирецького намісника «ω таковома упоре хлопъском» [8, ф. 25, оп. 1, спр. 114, арк. 218 зв.].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз наведених документів дає можливість зробити висновок, що теза вітчизняних науковців про розмитість національно-релігійних кордонів між євреями та українцями на рівні повсякдення першої половини XVII ст. знаходить підтвердження не лише на прикладі комунікації євреїв зі шляхтою, але й на рівні інших станів, а саме міщан і селян. Соціальна взаємодія між ними спостерігалася, хоча міщани та селяни мали обмежений доступ до освіти; отже,

саме вони, на перший погляд, могли бути в першу чергу ураженими національно-релігійними забобонами. Проте ми поки що не виявили документів, які б підтвердили, що проблеми міжнаціональних стосунків у їхньому середовищі були системні. Навпаки, факти працевлаштування в єврейських родинах українських жінок у ролі годувальниць для немовлят засвідчують лояльні відносини між представниками єврейських та українських громад. На користь цього свідчать також відомі нам випадки взаємодії між ними в кризових ситуаціях; в їхньому числі – виступ українських селян на захист євреїв під час нападу на останніх в урочищі Ночниці та врятування від самосуду юрби єврея-орендаря з містечка Володимирець. Звичайно, це не означає, що в литовсько-польську добу між українцями та євреями не було непорозумінь і конфліктів, проте їхні причини потребують нових методологічних підходів, оскільки на рівні повсякдення національно-релігійні суперечності між єврейськими й українськими громадами фіксувалися нечасто.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блок М. Апологія історії або ремесло історика. Київ: Laugus, 2018. 144 с.
2. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. Київ: Сергійчук, 2008. 882 с.
3. Заяць А. «Єврейське» щастя: як волинський єврей Маєр Давидович збирав свій капітал (перша половина XVII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2015. Вип. 11–12. С. 255–274.
4. Пам'ятки. Т. 3. Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. Київ: Друкарня 03680, 2001. 464 с.
5. Старченко Н. Евреи на Волині в конце XVI – первой трети XVII в.: некоторые

наблюдения над непростым соседством. *Свой или чужой? Евреи и славяне глазами друг друга*. Москва: Наука, 2003. Вып. 11. С. 92–104.

6. Статути Великого князівства Литовського у 3-х т. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.

7. Телушкин Й. Еврейский мир. Иерусалим–Москва: Гешарим – Еврейский университет, 1992. 575 с.

8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

REFERENCES

1. BLOCH, M. (2018). *Apology of History or the Historian's Craft*. Kyiv: Laurus, 144 p. [in Ukr.]
2. DOVBYSHCHENKO, M. (2008). *The Volyn Nobility in the Religious Movements of the Late 16th – the First Half of the 17th Century*. Kyiv: Serhiichuk, 882 p. [in Ukr.]
3. ZAIATS, A. (2015). «Jewish Happiness»: How the Volynian Jew Maier Davydovych Raised His Capital (the First Half of 17th Century). *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii (Society. Almanac of Social History)*, (11–12), pp. 255–274. [in Ukr.]
4. Dokuments on the History of Union in Volyn and Kyiv Regions in Late 16th – the First Half of the 17th Century. (2001). *Monuments*. Vol. 3, Issue 1. Kyiv: Printing House 03680, 464 p. [in Ukr.]
5. STARCHENKO, N. (2003). Jews in Volyn at the End of the 16th – the First Third of the 17th Century: Some Observations on a Difficult Neighbourhood. *Friends or Strangers? Jews and Slavs through each others eyes*. Moscow: Nauka, Issue 11, pp. 92–104. [in Rus.]
6. Statutes of the Grand Duchy of Lithuania of 1566. (2003): *Statutes of the Grand Duchy of Lithuania in 3 Volumes*. Vol. II. Odesa: Legal Literature, 560 p. [in Ukr.]
7. TELUSHKIN, J. (1992) *Jewish World*. Jerusalem-Moscow: Gesharim – Hebrew University of Jerusalem, 575 p. [in Rus.]
8. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv*.